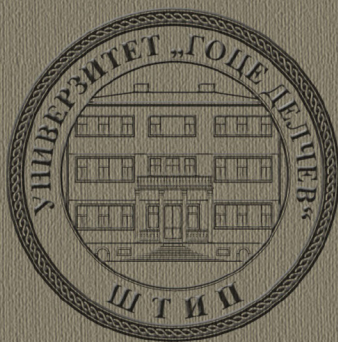
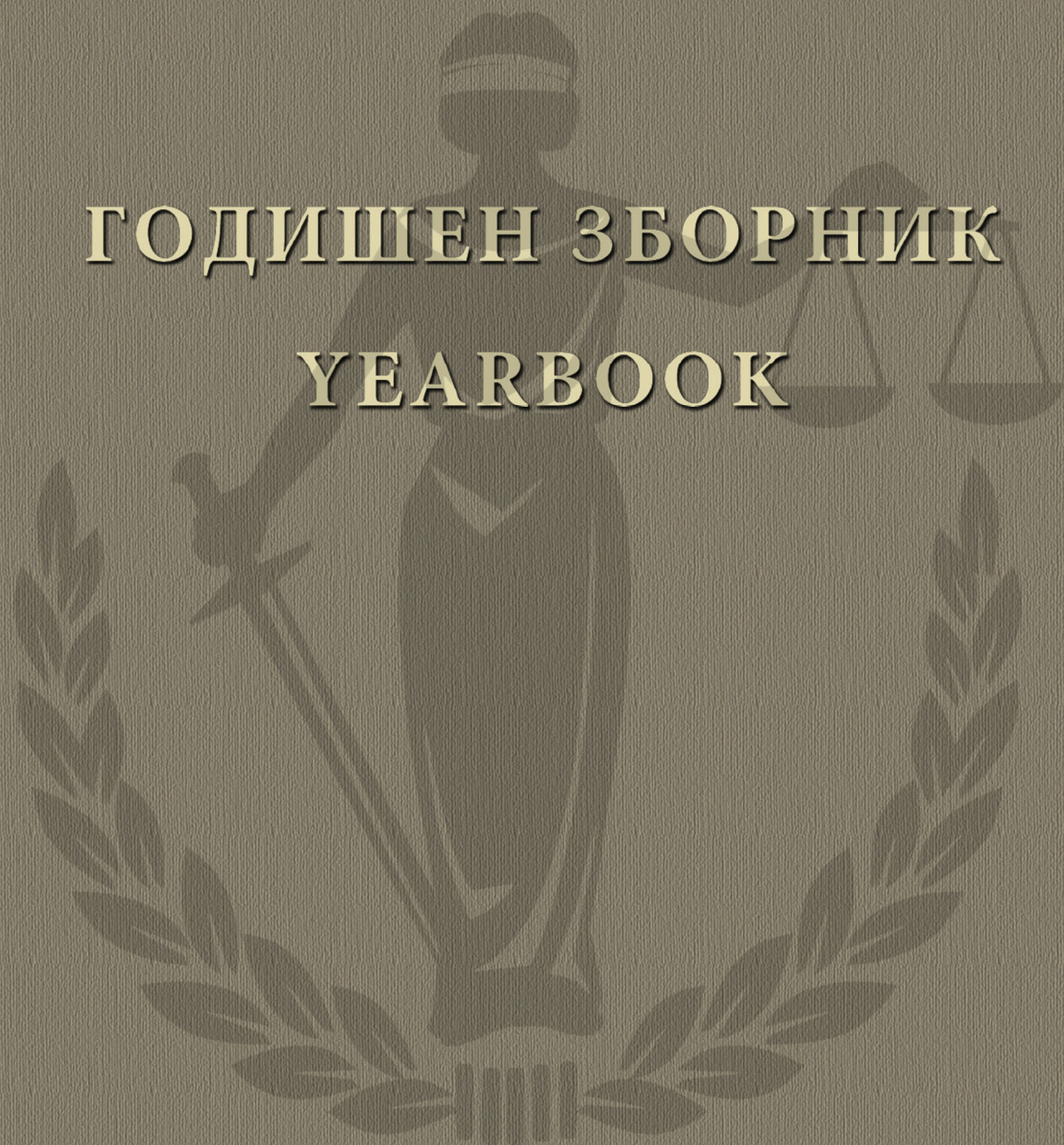

УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ - ШТИП
ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ

ISSN 1857-8713

ГОДИШЕН ЗБОРНИК
YEARBOOK

ГОДИНА 10

VOLUME X

GOCE DELCEV UNIVERSITY - STIP
FACULTY OF LAW

**УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ – ШТИП
ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ**

ISSN 1857-8713

**ГОДИШЕН ЗБОРНИК
2020**

**YEARBOOK
2020**

ГОДИНА 10

VOLUME X

**GOCE DELCEV UNIVERSITY – STIP
FACULTY OF LAW**

**ГОДИШЕН ЗБОРНИК
ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ
YEARBOOK
FACULTY OF LAW**

За издавачот

Проф. д-р Олга Кошевалиска
For the publisher:
Assoc. prof. Olga Koshevaliska, Ph.D

Издавачки совет

Проф. д-р Блажо Боев
Проф. д-р Лилјана Колева Гудева
Проф. д-р Јован Ананиев
Проф. д-р Ана Никодиновска Крстевска

Editorial board

Prof. Blažo Boev, Ph.D.
Prof. Liljana Koleva Gudeva, Ph.D.
Prof. Jovan Ananiev, Ph. D
Prof. Ana Nikodinovska Krstevska, Ph. D

Меѓународен програмски комитет

Проф. Д-р Јован Ананиев,
Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Р. Македонија
Проф. Д-р Јадранка Денкова,
Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Р. Македонија
Проф. Д-р Жан Пол Ленер,
Универзитет на Луксембург, Луксембург
Проф. Д-р Аленка Верболе,
Универзитет на Љубљана, Словенија
Проф. Татјана Петровна Суспицина,
Московска Правна Академија, Русија
Проф. Габриела Белова,
Југозападен Универзитет
„Неофит Рилски“ - Бугарија

International Editorial board

Prof. Jovan Ananiev, Ph. D,
Goce Delcev University - Shtip
Prof. Jadranka Denkova, Ph. D,
Goce Delcev University - Shtip
Prof. Jean Paul Lehnrs, Ph. D,
University of Luxembourg
Prof. Alenka Verbole, Ph. D,
University of Ljubljana
Prof. Tatjana Petrovna Suspiciina,
Moscow State Law Academy
Prof. Gabriela Belova,
South West University
“Neofit Rilski” - Bulgaria

Редакциски одбор

Проф. д-р Јован Ананиев
Проф. д-р Ана Никодиновска Крстевска
Проф. д-р Борка Тушевска Гавриловиќ

Editorial staff

Prof. Jovan Ananiev, Ph. D
Prof. Ana Nikodinovska Krstevska, Ph. D.
Prof. Borka Tuševska Gavrilovikj, Ph. D

Главен уредник

Проф. д-р Олга Кошевалиска

Managing editor

Assoc. prof. Olga Koshevaliska, Ph.D

Одговорен уредник

Проф. д-р Ана Никодиновска Крстевска

Editor in chief

Prof. Ana Nikodinovska Krstevska, Ph. D

Јазично уредување

Весна Ристова
(македонски јазик)

Language editor

Vesna Ristova
(Macedonian)

Техничко уредување

Славе Димитров

Technical editor

Slave Dimitrov

Редакција и администрација

Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип
Правен факултет
ул. „Крсте Мисирков“ 10-А
п. фах 201, 2000 Штип
Р. Македонија

Address of the editorial office

Goce Delcev University – Štip
Faculty of Law
Krste Misirkov 10-A.,
PO box 201, 2000 Štip,
R. of Macedonia

СОДРЖИНА

АМБАРКОВ НИКОЛА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА ВО ПОЛИТИЧКИОТ СИСТЕМ НА БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА 25 ГОДИНИ ПО ДЕЛТОН	5
АПАСИЕВ ДИМИТАР ФОРМАЛНО-ПРАВНИТЕ ПРИЧИНИ ПОРАДИ КОИ Т.Н.. „ЗАКОН ЗА УПОТРЕБА НА ЈАЗИЦИТЕ“ НЕ Е ЗАКОН - CASE STUDY -	15
АТАНАСОВСКА – ЦВЕТКОВИЌ АНЕТА РИМСКИОТ МАНДАТУМ (ДОГОВОР ЗА ПОЛНОМОШНО) ВО СРПСКИОТ ГРАЃАНСКИ ЗАКОНИК НА ХАЏИЌ	23
ГАЛЕВА ЈОРДАНКА ПОЛИТИЧКИ СИСТЕМ И МУЛТИКУЛТУРНИ АСПЕКТИ ВО КРАЛСТВОТО ДАНСКА И РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	33
ДОНЧЕВСКА БИЛЈАНА ГЕНЕЗАТА НА ПРАВНАТА ЗАШТИТА НА БАЗИТЕ НА ПОДАТОЦИ ВО САД, ЕУ И МАКЕДОНСКОТО ЗАКОНОДАВСТВО	45
ЃОРЃИЕВА ДИЈАНА, СТОИЛЕВА ЗОРИЦА, ЃОРЃИОСКА ЕМИЛИЈА ВОНРЕДНИ ПРАВНИ ЛЕКОВИ ВО ШПАНСКОТО ГРАЃАНСКО ПРОЦЕСНО ПРАВО	57
ЈОВАНОВА ЕВА, ДИМИТРИЕВСКИ ДЕЈАН КАКО ДО ПОГОЛЕМА БРОЈНОСТ НА ПРАТЕНИЧКИ ВО СОБРАНИЕТО НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА?	65
ЈОСИФОВИЌ ИВИЦА ЕВРОПСКОТО КРИВИЧНО ПРАВО И ЗАЕМНАТА ДОВЕРБА ВО КРИЗА: СТУДИЈА НА СЛУЧАЈ	75
КОЕВСКИ ГОРАН, ТУШЕВСКА ГАВРИЛОВИЌ БОРКА, СПАСЕВСКИ ДАРКО АНАЛИЗА НА МОЖНОСТА ЗА ВОВЕДУВАЊЕ НА ДРУШТВО СО ОГРАНИЧЕНА ОДГОВОРНОСТ СО ЕДНО ЕВРО ОСНОВНА ГЛАВНИНА ВРЗ ОСНОВА НА ГЕРМАНСКИОТ МОДЕЛ	85
КОШЕВАЛИСКА ОЛГА, РОГЛЕВА АЛЕКСАНДРА МЕЃУНАРОДЕН И НАЦИОНАЛЕН КОНТЕКСТ НА ПРАШАЊЕТО ЗА НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕЦАТА ОД СТРАНА НА ВОЗРАСНИ ВО СОВРЕМЕНОТО ОПШТЕСТВО	93
САВЕСКИ ДЕЈАН ЗНАЧЕЊЕТО НА УСТАВНАТА ЖАЛБА ВО КРЕИРАЊЕТО НА ИНСТИТУЦИОНАЛНИОТ ОДНОС НА МЕЃУ УСТАВНИТЕ СУДОВИ И ЕВРОПСКИОТ СУД ЗА ЧОВЕКОВИ ПРАВА	105
ТОДОРОВА БИЛЈАНА ЕДНАКВА ПЛАТА ЗА РАБОТА СО ЕДНАКВА ВРЕДНОСТ	119
БИЛЈАНА ПАНОВА СОСТОЈБИТЕ И ПЕРСПЕКТИВИТЕ НА ПРАВНОТО ОБРАЗОВАНИЕ ВО СРЕДНИТЕ УЧИЛИШТА	125
ИЛИЌ ЈОВИЦА СЕБЕСПОЗНАНИЕТО И ПРАВОТО ДА СЕ ЧОВЕКУВА	127

ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА ВО ПОЛИТИЧКИОТ СИСТЕМ НА БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА 25 ГОДИНИ ПО ДЕЈТОН

Апстракт: Босна и Херцеговина во 2020 одбележува четврт век од потпишувањето на Дејтонскиот мировен договор, со кој беше приведена кон крај триипол годишната граѓанска војна. ДМД беше особено впечатлив по силниот реторички акцент за обезбедување универзални човекови права, кои во самиот Договор се сметаа за „меѓународно пријателски“, но 25 години по Дејтон беше тешко да се имплементираат, но не поради неспособност да се преведат меѓународните стандарди во домашниот контекст, туку поради фундаменталните контрадикторности на самиот уставно-политички систем воведен токму во Дејтон. Оттука, целта на овој труд е да се разгледа системот на човекови права во светло на Дејтонскиот политички систем на БиХ. За таа цел, најнапред ќе биде направен преглед на теориската литература која се занимава со човековите права, за потоа да се даде осврт за карактерот на уставно уредениот систем за остварување и гаранција на човековите права и основни слободи во БиХ, преку посочување на неговите проблематични аспекти и недостатоци во изминатиот четврт век од потпишување на ДМД, како и сублимирање на можните размислувања за нивно понатамошно унапредување.

Клучни зборови: конститутивни народи, малцински групи, консоцијација, колективни права, индивидуални права, уставно загарантирани права

АМBARKOV NIKOLA²

HUMAN RIGHTS IN THE POLITICAL SYSTEM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 25 YEARS AFTER DAYTON

Abstract: Bosnia and Herzegovina in 2020 marks quarter century since the signing of the Dayton Peace Agreement (DPA), which led to the end of the three-and-a-half-year civil war. DPA was particularly striking after the strong rhetorical emphasis on securing universal human rights, which in the Agreement itself are considered “internationally friendly”, but 25 years after Dayton it was difficult to implement, but not because of the inability to translate international standards into the domestic context, but because of the fundamental contradictions of the constitutional and political system inaugurated in Dayton. Hence, the aim of this paper is to consider the human rights system in the light of BiH’s Dayton political system. For this purpose, a review of the theoretical literature dealing with human rights will be made first, to then give an overview of the character of the constitutionally regulated system for exercising and guaranteeing human rights and fundamental freedoms in BiH, by pointing out its problematic aspects and shortcomings in the past quarter century since the signing of the DPA, as well as sublimating possible considerations for their further advancement.

Keywords: constitutive peoples, minority groups, consociation, collective rights, individual rights, constitutionally guaranteed rights

Вовед

За да се разбере моменталната состојба со човековите права во Босна и Херцеговина (БиХ), важно е да се изврши осврт кон Договорот што претставуваше основа за сегашната општествено-политичка опстановка во БиХ. Станува збор за Општтата рамка за мир во БиХ, позната уште и како Дејтонски мировен договор (потпишан на 21 ноември 1995 г. во истоимениот американски град, кој се наоѓа во сојузната држава Охајо), со кој се воспостави уставно-политички систем, преку кој се овозможи ставање на крај на триипол годишната граѓанска војна. Дејтонскиот мировен договор (ДМД) со својот Анекс 4, (текстот на Уставот на БиХ), целеше преку комбинирање

¹ Авторот е д-р на политички науки, м-р по европски студии; ambarkov_nkl@yahoo.com; amvelbares@gmail.com

² Ph.D. in Political Science, M.Sc. in European Studies; ambarkov_nkl@yahoo.com; amvelbares@gmail.com

на елементите на територијално и уредување на основа на етнички групи, преку кои се есенцијализираше колективното политичко учество и поделба на власта, да воспостави одржлив демократски развој и да ги постави темелите за демократско владеење (Minority Rights Group International, 2015: 5). Заштита на правата и слободите на граѓаните, зајакнување на структурата на владините институции и распределба на моќта и одговорноста меѓу босанската држава, нејзините конститутивни ентитети (Република Српска и Федерација БиХ) и конститутивни народи (Бошњаци, Срби и Хрвати), исто така претставуваа важни компоненти на овој Договор.

Надминувањето на етничките поделби во сегментираното босанско општество беше незамисливо без вклучување на опширен аранжман во ДМД кој би се однесувал на човековите права. Од чиста гледна точка на човековите права „скоро сè беше сторено правилно во Босна и Херцеговина. Консоцијативниот power-sharing³ договор обезбеди (...) формирање на различни институции за човековите права, кои гарантираа дека лесно може да се пријават повреди на човековите и малцинските права, а високиот меѓународен интерес и вклученост послужија како ветување за ефикасно спроведување на овие одредби“ (Kempin Reuter, 2012: 366). Независно од фактот што ДМД е впечатлив по силниот реторички акцент за обезбедување универзални човекови права, сепак, „многу е спорно дали гаранциите за човековите права се толку ефикасни во практиката, како што беа замислени од архитектите на Дејтонскиот договор“ (Sadović & Freeman-Woolpert, 2018: 27).

Затоа Дејтонскиот уставно-политички систем, кој беше усвоен по војната, останува да биде значаен „научен експеримент“, односно интересна студија на случај за научниците од областа на меѓународното и уставното право (Montanari, 2016: 115). Но оценките за него, вклучително и во поглед на заштитата на човековите права, 25 години од неговото постоење, остануваат да лавираат од „одлични одредници за човековите права“ (Jensen, 2018: 13), до «monstruosité juridique qui instaure un État invivable» – „правна монструозност која воспоставува невидлива држава“ (Gélard, 1995: 863).

Независно од ваквите спротивставени гледишта, сепак, Дејтонскиот устав на БиХ на прашањето на човековите права посветува доста простор во својот текст, проследен со одредени специфичности во поглед на Уставниот концепт за заштита на човековите права и основни слободи. Ова е сосема разбирливо бидејќи „човековите права и слободи се најважниот елемент на правната држава, односно принципот на владеењето на правото, преку кои се обликува демократскиот поредок“ (Turkušić, 2009: 87). Оттука, целта на овој труд е да се разгледа системот на човекови права во светло на Дејтонскиот политички систем на БиХ. За таа цел, најнапред ќе биде направен преглед на теориската литература која се занимава со човековите права, за потоа да се даде осврт за карактерот на уставно уредениот систем за остварување и гаранција на човековите права и основни слободи во БиХ, преку посочување на неговите проблематични аспекти и недостатоци во изминатиот четврт век од потпишување на ДМД, како и сублимирање на можните размислувања за нивно понатамошно унапредување.

1. Човековите права и основни слободи во теориската литература

Системот на човекови права, како основни права, својата развојност ја доживува по крајот на Втората светска војна, тргнувајќи од премисата „сите човекови права за секого“.⁴ Станува збор за корпус на права „кои даваат можност на човековите битија да го обликуваат својот живот во согласност со слободата, еднаквоста и почитување на човековото достоинство“ (Ibid., 85).

Честопати термините кои се однесуваат на правата и слободите, а се третираат како „човекови права и слободи“, дополнително се изедначуваат со атрибутивни поими, какви што се: „универзални“, „основни“, „граѓански“ или „уставни“ права и слободи. Оттука, се наметнува дилемата дали станува збор за термини кои е легитимно да се употребуваат како синоними, и помеѓу нив да се стави знак на еднаквост, или сепак, постои определена квалитативна разлика (Ademović et al., 2012: 213).

³ Според доајенот на консоцијативниот модел на демократија, Аренд Липхард (1977), овој модел има четири компоненти – 1) влада на големата коалиција (заедничко споделување на власта); 2) заемно вето за работи важни за групата; 3) пропорционална застапеност во власта и другите социјални позиции; 4) автономија на сегментите (пред сè културна и образовна). Треба да се потенцира дека сите овие елементи доследно беа преточени во ДМД.

⁴ Ова е слоганот на Светската конференција за човекови права одржана во Виена 1993.

Според истите автори, најширок е поимот „човекови“ права и слободи, кој претставува синоним за сите фундаментални, неотуѓиви и неделиви права и слободи, и кои дополнително се перцепирани како надпозитивноправни, универзални, поврзани со егзистенцијата на човекот како таков, а тој ги стекнува со самиот чин на раѓањето. Само за овој корпус на права, во синонимна употреба, може да се користи и атрибутот „фундаментални“. Што се однесува до „уставните“ човекови права и слободи, тоа се само оние права на кои со помош на уставот, како највисок позитивно-правен акт, им е нададен таков статус, бидејќи одредени земји одредени права може само законски да ги штитат или воопшто позитивно-правно да не ги нормираат. Терминот „основни“ права и слободи, во некои земји, е комплементарен на поимот „уставни“, како на пример СР Германија, бидејќи тамошниот највисок правен акт се нарекува Основен закон, *Grundgesetz*, па следствено на ова и целиот каталог на човекови права и слободи, кои се гарантирани со германскиот Устав, се дефинира како каталог на „основни“ права и слободи. Изразот „граѓански“ човекови права и слободи се однесува само на оние човекови права и слободи кои се во корелат со статусот што одредена индивидуа го има како граѓанин на одредена држава т.е. овој корпус права им припаѓа само на државјаните и граѓаните на една држава, а не на сите поединци (Ibid., 214).

Оттука, човековите права го ставаат човекот, поединецот во центарот на интересирањето, а со самиот овој факт, системот на човекови права станува единствен прифатен систем на вредности во светот. Треба да се подвлече дека системот на човекови права, неговата филозофска основа, како и практична правна реализација, е динамичен процес. Таквата динамизација резултираше со разликување и категоризација на различен спектар на човекови права – граѓански, политички, економски, социјални и културни⁵ (Turkušić, 2009: 86). Затоа, со порастот на обемот и интензитетот на човековите права, нивното класифицирање стануваше сè потешко, со што нивна прецизна систематизација не можеше да се изврши, а во најдобар дел тоа се должеше на преклопувачкиот ефект и нивното набљудување од различни агли.

Во најгенерална смисла „правната наука ги класифицира основните права на негативни и позитивни“ (Климовски и др., 2012: 215). *Status negativus* – се однесува на корпус од права во кои државата не смее да се меша т.е. во одредени сфери на човековиот живот, додека *status positivus* подразбира дека државата често се обврзува на одредени давања, како на пример социјална заштита. Според оваа статусна теорија, развиена од австрискиот теоретичар на јавното право Георг Јелинек (1919: 86), се разликува и *status activus* – во кој се вброени права кои на поединецот му се даваат на основа на неговиот статус во таа држава, какво што е државјанството. Според субјектот-носител на правата може да се разликуваат *човекови (во потесна смисла на зборот) и граѓански или индивидуални и колективни (групни) права*. „Индивидуалните права припаѓаат на поединецот без оглед на тоа дали припаѓа на одредена група или заедница или не, за разлика од групните права кои припаѓаат исклучиво на лицата кои припаѓаат на одредени групи, колективи или заедници“ (Ademović et al., 2012: 216). Во правната теорија постои и поделба на „посилни“ и „послабо“ заштитени основни права, ако за критериум се зеде *степенот на правна заштита*, но и на „апсолутни“ и „релативни“, ако за репер се зеде нивната *ограниченост со закон или не* (Климовски и др., 2012: 216-217). „Набљудувајќи го историскиот развој на содржината на човековите права и слободи може да се препознаат три генерации на човекови права и слободи, кои произлегоа едни од други“ (Ademović et al., 2012: 216). Тие се инспирирани од слоганот на Француската револуција “*liberté, égalité et fraternité*” (Weston, 1992: 18). Првата генерација го опфаќа принципот на политички и граѓански права, и истите потекнуваат од пред XIX век (*liberté*); вториот спектар се економските, социјалните и културните права од почетокот на XX век (*égalité*) и третиот корпус права, кои се појавија по втората половина на XX век, извираа од начелото на солидарност (*fraternité*) (види Климовски и др., 2012: 218; Ademović et al., 2012: 217-218).

Меѓутоа, независно од очигледната природа и својства на човековите права, поради нивниот оригинерен дигнитет, сепак, човековите права остануваат да бидат контроверзна тема. И на практично и на теориско ниво, и покрај ратифицирањето и потпишувањето на меѓународните документи, кои ја регулираат оваа материја, од низа суверени држави, општо прифатено е стојалиштето дека состојбата со човековите права е значително поразлична во поглед на нивната *de facto* примена (Turkušić, 2009: 87). За исправноста на оваа констатација треба да посведочи подолге

⁵ станува збор за класификација на човековите слободи и права според сферата на заштита.

направениот осврт за состојбата со човековите права и слободи четврт век од потпишувањето и преточувањето на ДМД во уставно-политичкиот систем на БиХ.

2. Човековите права во Уставниот поредок на БиХ

Уставот на БиХ содржи невообичајно широко поставен каталог на човекови права и слободи, и затоа тој, според Лаура Монтанари (2016: 116), „претставува уникална солуција во полето на човековите права“. Дополнително, „човековите права и слободи во Уставот на БиХ не се концентрирани во еден единствен каталог, туку се наоѓаат на различни места и во различни правни извори“ (Ademović et al., 2012: 241).

Уште во Преамбулата на Уставот е наведено дека конститутивните народи на БиХ (Бошњациите, Србите, Хрватите) заедно со останатите граѓани на БиХ, го утврдуваат Уставот на Босна и Херцеговина „инспирирани од Универзалната декларација за човековите права, Меѓународните пактови за граѓанските и политичките права, односно, за економските, социјалните и културните права, и Декларацијата за правата на лицата кои припаѓаат на националните или етничките, верските и јазичните малцинства, како и другите инструменти за човековите права“ (Устав на БиХ, Преамбула, параграф 8).

Сепак, „рбетниот столб“ кој се однесува на човековите права и основни слободи во Уставот на БиХ е *членот II*. Но, „за разлика од повеќето други современи уставни закони, Основниот закон на Босна и Херцеговина не содржи *bill of rights* (закон за правата). Ставот три од членот II, со наслов „*Enumeration of Rights*“ („Набројување на правата“), содржи само список на права, без никаков повик на нивната содржина, ниту на нивните гаранции“ (Montanari, 2016: 116).

Каталогот на права од членот II/3 од Уставот, во кои се излистани вкупно 13⁶ различни индивидуални права и слободи, кои воглавно претставуваат слободарски човекови права и слободи, како што погоре беше наведено, е само еден сегмент од права групирани во Уставот на БиХ. Другите три сегменти се Европската конвенција за човековите права (ЕКЧП) (членот II/2⁷ од Уставот на БиХ), Анексот I на Уставот на БиХ (посочен во членот II/7 од Уставот на БиХ), и поединечните човекови права и слободи на други места во уставот на БиХ (Ademović et al., 2012: 241).

Што се однесува до ЕКЧП, треба да се нагласи дека таа директно се применува во БиХ, и пред нејзиниот прием во Советот на Европа (12. 07. 2002), бидејќи истата е директно вклучена во Анексот IV на ДМД (Уставот на БиХ). Според Мато Тадиќ (2001), поради „неверојатниот висок степен на кршење на човековите права на целото подрачје на БиХ (...) беше сосема извесно дека БиХ нема така брзо да стане членка на Советот на Европа“, и токму поради овој факт ЕКЧП мораше да биде земена во предвид при изработката на Општиот рамков договор за мир во БиХ. Исто така е интересно да се истакне дека „сите права од каталогот на членот II/3 воедно се наоѓаат и во ЕКЧП“ (Ademović et al., 2012: 241). И покрај ваквата уставна тавтологија, според истите автори, „ЕКЧП дава минимална заштита, и тоа исклучиво на приватни физички и правни лица, а не и на јавноправни субјекти“, т.е. Уставот на БиХ во членот II/3 пружа поширока заштита, вклучително и на јавноправните субјекти (Ibid., 242). Од друга страна преточувањето на ЕКЧП во политичкиот систем на БиХ „ја покажува не само високата посветеност за човековите права, туку и желбата да се интегрира Босна во Европа и да се зачува униформноста на европскиот систем за човекови права“ (Kempin Reuter, 2012: 369).

Во поглед на Анексот I од Уставот на БиХ, тука се содржани 15⁸ најразлични меѓународни

⁶ Тоа се: (a) право на живот; (b) право на лицата да не бидат подложени на мачење, ниту нечовечко или понижувачко третирање или казна; (c) право на лицата да не бидат држани во ропство или потчинетост, или на присилна или задолжителна работа; (d) право на лична слобода или сигурност; (e) право на правично сослушување во граѓански и кривични спорови и други права во врска со кривичната постапка; (f) право на приватен и семеен живот, дом и преписка; (g) право на слобода на мислата, совеста и верата; (h) слобода на изразувањето; (i) слобода на мирно собирање и слободно здружување со другите; (j) право на брак и засновање на семејство; (k) право на имот; (l) право на образование и (m) право на слободно движење и престој.

⁷ Според истиот овој член, правата и слободите кои произлегуваат од оваа Конвенција и нејзините протоколи директно се применуваат во БиХ и имаат приоритет над сите други закони. За Вехабовиќ (2006: 91-92), ЕКЧП се наоѓа над целокупното право на БиХ, а со тоа и над Уставот на БиХ, како еден дел од вкупниот правен поредок на една држава.

⁸ Станува збор за: Конвенцијата за спречување и казнување на злосторството геноцид (1948); Женевските конвенции I-IV за заштита на жртвите во војна (1949) и Дополнителните протоколи I-II (1977); Конвенцијата која се однесува

договори од областа на човековите права и темелни слободи, со што се цели кон „дополнување на листата на права набројани во нормативниот дел“ (Turkušić, 2009: 91).

Конечно, *четвртиот сегмент* од човекови права и слободи се т.н. права и слободи кои се „распрснати“ на различни места во Уставот на БиХ, а всушност станува збор за: 1) последната 10. алинеја на Преамбулата на Уставот на БиХ која го пропишува колективното право на уставотворните народи (Бошњациите, Србите и Хрватите), да уживаат конститутивен статус; 2) членот I/4 кој пропишува четири економски слободи на движење – на луѓето, стоките, услугите и капиталот; 3) членот II/4 кој пропишува забрана за дискриминација на сите права и слободи кои се реafirмирани и во членот II и Анексот I на Уставот на БиХ и 4) членот II/5 од Уставт на БиХ кој го гарантира правото на бегалците и раселените лица да се вратат во своите предвоени места на живеење (види Ademović et al., 2012: 242).

Но, Дејтонскиот мировен договор опфаќа широк спектар на специфични човекови права, не само во неговиот Анекс 4 (Уставот на БиХ), туку и во неговиот Анекс 6, а треба да се нагласи дека и други анекси се занимаваат со специфични човекови права во функционален контекст, како на пример, правото на учество во демократскиот процес (Анекс 3), и правото на слобода на движење на бегалците и раселените лица (Анекс 7) (Sloan, 1996: 208).

Архитектите на Дејтонска БиХ се заложиле за етаблирање на босанска држава, федерално устроена во рамките на меѓународно признаените граници, сочинета од два ентитета – Федерација БиХ (претежно бошњачка и хрватска), дополнително поделена на десет кантона и Република Српска (претежно српска). Оттука, не може да се утврди целокупната комплексност на системот на човекови права во Уставниот поредок на БиХ, ако не се разгледаат човековите права и слободи и во двата ентитетски устава на ФБиХ и РС.

Па така, Анексот на Уставот на ФБиХ ги содржи сите меѓународни правни договори од областа на човековите права и слободи кои се содржани и во Анексот I од Уставот на БиХ, со таа разлика што во него се содржани уште 6⁹ други вакви акти кои не се содржани во Анексот I од Уставот на БиХ. Дополнително, каталогот за човековите права од членот II.A.2. од Уставот на ФБиХ пружа краток преглед на заштитени човекови права и слободи, кој во никој случај не е конечен, бидејќи тука не се наведени некои права од меѓународните договори посочени во Анексот, но во самата одредба од членот II.A.2. се вели дека „Федерацијата ќе ја осигура примената на највисоко ниво на меѓународно признаените права и слободи утврдени во актите на наведениот Анекс“ (види Turkušić, 2009: 91).

Што се однесува до Уставот на РС, неговиот втор оддел (од чл. 10 до 49) е посветен на човековите права и основни слободи. Несомнената аналитичка предност на Уставот на РС vs. уставите на БиХ и ФБиХ е фактот што правата од каталогот за човекови права се разработени и опишани во нормативниот дел т.е. нема само набројување, туку во голема мера го обработува прашањето на човековите права и слободи на начин кој во голем степен е застапен во уставите на другите држави. Човековите права во Уставот на РС не се утврдени според некој претходно востановен редослед, односно тие не се групирани по нивната меѓусебна сродност или некој друг критериум. Друг квалитет, кој го краси Уставот на РС, е тоа што тој утврдува широк каталог на човекови права и слободи, во кој се вклучени и т.н. современи човекови права и слободи, како на пример правото на здрава животна средина од чл. 35 (Ibid., 93-94).

на статусот на бегалците (1951) и Протоколот (1966); Конвенцијата за државјанство на омажените жени (1957); Конвенцијата за намалување на бројот на лица без државјанство (1961); Меѓународната конвенција за отстранување на сите облици на расна дискриминација (1965); Меѓународниот пакт за граѓански и политички права (1966) и Опционите протоколи (1966 и 1989); Меѓународниот пакт за економски, социјални и политички права (1966); Конвенцијата за отстранување на сите облици на расна дискриминација во однос на жените (1979); Конвенцијата против мачење и други сурови, нехумани или понижувачки третмани или казнувања (1984); Конвенцијата за правата на детето (1989); Меѓународната конвенција за заштита на правата за сите работници – мигранти и членови на нивните семејства (1990); Европската повелба за регионални и малцински јазици (1992); Рамковната конвенција за заштита на националните малцинства (1994).

⁹ Универзалната декларација за човековите права (1948); Европската социјална повелба (1961.) и дополнителниот протокол број 1; Декларацијата на ООН за елиминирање на сите видови на нетолеранција и дискриминација на основа на вера и вероисповест (1981.); Документот од состанокот на Копенхашката Конференција за човековата димензија на КЕБС, Поглавјето IV (1990); Препораките на Парламентарното собрание на Советот на Европа за правата на малцинствата, параграфите 10-13 (1990); и Декларацијата на ООН за правата на лицата кои припаѓаат на националните или етничките, верските или јазичните малцинства (1990).

Но, за реализирање на било кое право, вклучително и од корпусот на човекови права и основни слободи, не е доволно нивно конкретизирање во облик на нормативни правни извори, туку важно е и развивање на институционални механизми кои ќе го гарантираат нивното почитување и ефикасно применување во реалноста.

3. Институционалниот механизам за заштита на човековите права во БиХ по Дејтон

Анексот 6 на ДМД предвиде создавање на национални институции за човекови права, составени од Народен правобранител и Домот за човекови права, со цел обезбедување на заштита на тие права (Moratti & Sabic-El-Rayess, 2009: 17).

Институцијата *Омбудсман за човекови права во БиХ (Ombudsman za ljudska prava BiH)* започна да функционира од 1996. Оваа институција заедно со Домот за човекови права ја сочинуваа заедно Комисијата за човекови права на БиХ. Народниот правобранител за човекови права во БиХ всушност беше составен од три независни институции сочинети од вкупно девет комесара (по три за секој ентитет и три за централното државно ниво). Треба да се нагласи дека во 2004 трите меѓународни омбудсмани на државно ниво беа заменети со претставници на секој од конститутивните народи бидејќи нивниот мандат истече (Krause & Batarilo, 2008; Trnka et al., 2005: 13). Подоцна, Националната институција омбудсман ги презеде канцелариите на ентитетските омбудсмани. Оваа институција и понатаму е сочинета од три омбудсмана, еден Бошњак, еден Хрват и еден Србин.¹⁰ Во иднина, според Гавриќ и др. (2013: 48), „оваа институција ќе треба да се реформира така што секој правен експерт, без оглед на неговото или нејзиното етничко потекло, може да биде избран за омбудсман“.

Канцеларијата на народниот правобранител во БиХ од своето формирање се соочува со доста предизвици. *Прво*, неверојатно високиот број на случаи адресирани до него ја спречи Канцеларијата на народниот правобранител да преземе други одговорности, како што е неговиот мандат да ја советува Владата за политики во врска со човековите права. *Второ*, препораките издадени од Кабинетот на народниот правобранител не се обврзувачки. *И трето*, покрај процесот на реорганизација опишан погоре, Канцеларијата се бореше со проблемот на финансирањето и пристапот до информации (Kempin Reuter, 2012: 372-373).

Комората за човековите права (Dom za ljudska prava) постоеше во политичкиот систем на БиХ сè до 2003. Со оваа институција, која имаше хибриден состав, БиХ се вброи во ретката група на земји кои имаат посебна институција за човекови права, покрај редовниот судски систем. Таа беше моделирана по урнек на Судот за човекови права во Стразбур и беше сочинета од четиринаесет члена – шест судии од БиХ и осум странски судии, кои беа назначени од страна на Советот на министри на Советот на Европа. Граѓаните на БиХ пред Комората можеа да адресираат поплаки за кршење на човековите права, за кои не била донесена адекватна одлука од редовните судови во БиХ на кантонално и ентитетско ниво. Домот за човекови права имаше ингеренции да постапува само за оние прекршени права кои се случиле по завршувањето на војната. Неисполнувањето на пресудите на оваа институција често беа критикувани (види Gavrić et al., 2013: 47-48). Мандатот на Комората заврши во 2003 година на 31 декември според членот 14 од Анексот 6 и предлогот на Венецијанската комисија при Советот на Европа (Sali-Terzić, 2001: 161). „После ова беше формирана Комисија за човекови права при Уставниот суд на БиХ, како негов следбеник (...), со мандат да одлучи по пријавите поднесени до Домот до 31 декември 2003. година, без надлежност да прима нови пријави (...). Комисијата престана со својата работа на 31 декември 2006. година“ (Turkušić, 2009: 108).

Имајќи го предвид Уставниот концепт за заштита на човековите права и основни слободи, и карактерот и надлежностите на Уставниот суд на БиХ – да го штити Уставот и да биде институционален гарант за заштита на човековите права и слободи востановени во каталогот за човековите права од членот II од Уставот на БиХ и неговиот Анекс I – нема сомнение дека и оваа институција во политичкиот систем на БиХ игра важна институционална улога во системот на

¹⁰ Одборот на ООН за елиминирање на расната дискриминација (CERD) во својот заклучок за БиХ, осврнувајќи се на Законот за институцијата Омбудсман на БиХ, посочи дека истиот имплицитно им дава предност на „конститутивните народи“, што може да го отежне мандатот на оваа Институција во поглед на заштитата од дискриминација на националните малцинства, препорачувајќи отклонување од повикувањето на етничката припадност на омбудсманот во Законот, земајќи го во предвид принципот на неутралност на оваа институција во нејзината мисија за заштита на човековите права за сите.

заштита на човековите права и основни слободи во БиХ (Ibid., 105). Уставниот суд на БиХ, слично како и поранешниот Дом за човекови права, има хибриден состав – 9 судии, од кои 4 (2 Бошњаџи, 2 Хрвати) се избрани од Претставничкиот дом на Парламентот на ФБиХ, 2 Срби – избрани од Народното собрание на РС и 3 меѓународни судии избрани од страна на Претседателот на ЕСЧП по остварени консултации со тричленото колективно Претседателство на БиХ. „Уставниот суд одлучува за спорови меѓу ентитетите, централното државно ниво и ентитетите и централните државни институции. Прашањата во врска со паралелните односи на ентитетите со соседните држави и за усогласеноста на уставот и законите на ентитетите со босанскиот устав, исто така, се во надлежност на Уставниот суд“ (Gavrić et al., 2013: 46). Од друга страна, директната примена на ЕКЧП и нејзините протоколи во БиХ, преку нивната приоритетност над останатите закони, означува дека судовите (пониски и повисоки), имаат обврска при нивното постапување директно да ја применуваат, со што на граѓаните на овој начин им е овозможена ефикасна заштита на нивните права на сите нивоа на судство, каде посебно значајна улога има и Уставниот суд на БиХ (Turkušić, 2009: 113).

4. Проблеми и предизвици во поглед на заштитата на човековите права во БиХ по Дејтон 1995

Комплицираната институционална структура на државата, според извештајот на Minority Rights Group International (2015: 8), е главната пречка за ефикасна заштита на човековите права. Фрагментацијата и недостатокот на политичка волја на различни административни нивоа на власта е причината поради која соработката и координацијата на државно ниво е речиси невозможна. Србите во ФБиХ и Хрватите и Бошњаџите во РС, како и Хрватите и Бошњаџите во кантоните во кои тие чинат бројчано малцинство, и понатаму имаат проблеми во остварување на правата.

Затоа, Дејтонскиот договор им ги зајакна и ги поткопа малцинските права. Ги зајакна правата на малцинствата со воспоставување главно автономни ентитети и квоти за застапеност на малцинствата на национално ниво. Во исто време, системот обезбеди сериозно ослабени малцински права. Не само што групата „останати“ остана во правно и политичко *лимбо*, туку и форсирањето на етничките поделби и колективните права, за сметка на единството и индивидуалните права, придонесе за мир во БиХ во првите години по војната, но сепак, на долг рок, овој еднодимензионален пристап го поткопа целокупниот мировен процес. Оттука, се погласни се повиците за акцентот од етничката припадност и групните права да се помести кон поинклузивен пристап насочен кон индивидуалните права и еднаквоста на човековите индивидуи (Kempin Reuter, 2012: 377).

Најамблематичен пример, кој ги поткрепува овие ставови, е пресудата на Европскиот суд за човекови права во случајот Сејдиќ-Финци, со која се потврди уставната дискриминација врз Евреите и Ромите во БиХ, од 2009. Пресудата всушност претставуваше повик до босанските политички елити да го ревидираат Уставот на БиХ, бидејќи во него продолжува да се артикулира дискриминацијата врз граѓаните кои не припаѓаат на трите главни етнички групи т.н. конститутивни народи, особено во поглед на неможноста тие да станат членови на тричленото колективно Претседателство на БиХ, поради ограниченото пасивно избирачко право (види 34th Session, 2019: 7). Тука треба да се посочи и случајот на граѓанката Зорник (2014) против БиХ пред ЕСЧП, која одбила да се изјасни како припадник на било која одредена етничка група, со што уште еднаш се потврди исправноста на тезата дека доделувањето на посебни политички права нема место во современото демократско општество (Minority Rights Group International, 2015: 5).

Меѓународната заедница се обиде да вклучи детални одредби во Уставот за да се обезбедат универзалните човекови права. Уставот нуди заштита од дискриминација по различни основи, меѓу другото и по однос на етничката припадност, вклучително и за националните малцинства. Сепак, спроведувањето на клаузулата за недискриминација во член II од Уставот е комплексен и контроверзен напор. Конфронтирањето на член II против Преамбулата покажува како Уставот на БиХ унапредува спротивставен концепт за заштита на човековите права. Случајот Сејдиќ-Финци vs. БиХ пред ЕСЧП ја покажа тензијата помеѓу правата што им се дадени на „конститутивните народи“ на БиХ и „другите“.¹¹ На овој начин, моќта е преземена од „останатите“ и е прераспоредена

¹¹ Овој случај предизвика застој во ЕУ интегративниот процес на БиХ поради неговата не имплементација. Сепак, ЕУ усвои пофлексибилен став по однос на ова прашање во 2014-15 г., отстранувајќи ја „условеноста“ со случајот Сејдиќ-Финци, со цел унапредување на ЕУ интеграцијата (Sasso, 2016: 3).

на трите владејачки етно-национални групи со цел да се обезбеди нивна соодветна и правична застапеност (Sadović & Freeman-Woolpert, 2018: 28). Оттука, Уставот на БиХ продолжува да форсира систем во кој „другите“ не ги уживаат истите права како Бошњациите, Хрватите или Србите. Само трите „уставни нации“ во земјата можат да се кандидираат не само за погоре посоченото тричлено Претседателство, туку и за Домот на народите на Парламентарното собрание на БиХ, кој е конципиран врз етничко-паритетен принцип т.е. по пет¹² претставника од секој конститутивен народ (Claridge, 2010). Понатаму, во поглед на процедурата за заштита на виталниот интерес (консоцијативниот вето механизам во ДМД), опишан во процедурата за работа на двата дома на БиХ Парламентот, Претставничкиот дом и Домот на народите, само Бошњациите, Хрватите и Србите имаат такво право, додека сите „останати“ се исклучени.

Затоа може да се заклучи дека меѓународните инструменти за заштита на човековите права кои се вградени во Уставот на БиХ, очигледно е дека воглавно ги штитат индивидуалните права на секој поединец, кој се наоѓа под јурисдикцијата на БиХ. Но, уставните одредници кои се однесуваат на политичките права и структурата на политичките тела им се обраќаат само на конститутивните народи, земјаки ги во предвид нивните колективни права и колективни идентитети. Со ова, во системот на човековите права во БиХ, супремација им се дава на колективните наспрема индивидуалните права т.е. приоритет има колективот над поединецот, но колективот сфатен како конститутивен народ, што значи дека и на малцинствата разбрани како колектив или поединец, им се оневозможени уживања на одредени, пред сè политички права, а со тоа и остварување на нивниот колективен интерес (Turkušić, 2009: 113).

Заклучок

Позитивните ефекти од ДМД, според Думел (2015: 53), може да се согледаат во креирањето на неколку институции кои треба да ја гарантираат заштитата на човековите права на база на законодавството кое произлезе од Договорот. Важно е да се нагласи дека вакви институции не постоеја во СФРЈ и СР БиХ. Тука треба да се потенцира и успешната реформа во сферата на судството, образовниот систем, војската и полицијата. Судовите се воглавно независни, а нивниот персонал е добро трениран, дури и кога нивните одлуки повремено се игнорирани на ентитетско ниво, поради различните интерпретации. Друг позитивен резултат од Договорот е фактот што граѓаните повторно можеа слободно да се движат низ земјата преку ентитетските граници.

Одредниците за човековите права, кои во ДМД се сметаа за „меѓународно пријателски“, беше тешко да се имплементираат, но не поради неспособноста да се преведат меѓународните стандарди во домашниот контекст, туку поради фундаменталните контрадикторности помеѓу консоцијативниот power-sharing Устав, базиран на пропишани етно-национални идентитети, што вградува институционална дискриминација заснована токму на таквата припадност и механизмот на човекови права кој гарантира права на недискриминација и еднаквост (Wise, 2017: 6). Овде не станува збор само за неможноста за потполно учество во политичкиот и демократскиот процес (случаите Сејдиќ-Финци; Зорниќ; како и Пилав против БиХ), туку и за дискриминацијата со која се соочуваат малцинските заедници и малцинските повратници по војната, особено во поглед на остварување на социјалните, економските и културните права. Затоа е неопходно да се отстранат дискриминаторските одредби од Уставот кои го ограничуваат правото на политичка партиципација, *de facto* на малцинските заедници, и осигурување на реинтеграција на малцинските повратници преку интензивни напори во борбата против нивната непосредна и посредна дискриминација (Minority Rights Group International, 2015: 1, 3, 16).

Но, било какви уставни реформи се минираат од ентитетите, кои сè уште имаат многу моќ, како и од конститутивните народи, кои продолжуваат со блокирање на активностите на државно ниво. Не треба да се заборава дека Уставот на БиХ беше пишуван од меѓународните

¹² Тука пак, дискриминацијата е во рамките на членовите на иста етничка група, врз основа на територијалната припадност. Србите-делегати во Домот на народите на Парламентарното собрание на БиХ се бираат од територијата на РС, а Бошњациите и Хрватите од територијата на ФБиХ. Србите од ФБиХ и Хрватите и Бошњациите од РС во оваа смисла се дискриминирани, а „претпоставката е дека сите припадници на една етничка група имаат исти витални интереси без обзир во кој дел на БиХ живеат“ (Turkušić, 2009: 97). Истото важи и за тричленото колективно Претседателство, бидејќи српскиот член се бира на територијата на РС, а бошњачкиот и хрватскиот од ФБиХ. Ова беше суштината на спорот Пилав против БиХ (2016), за правото да биде биран за претседател како претставник од ентитет (РС) каде *de facto* е малцинство (Бошњак).

преговарачи, не од народите на БиХ, а дополнително, најфундаменталните делиберации, пред сè во законодавната област, по Дејтон, беа донесени од Високиот претставник на меѓународната заедница во БиХ, а не од националните институции (Montanari, 2016: 119, 121). Затоа е потребно да се удвојат политичките напори за уставно реставрирање на системот за заштита на човековите права во БиХ преку систематска ревизија на одредбите на Уставот на БиХ и преку афирмирање на *цивилната (граѓанска)* компонента, за сметка на *националната* компонента како база за индивидуалните права. Досега се случила два неуспешни обиди за постигнување на „Дејтон II“ т.е. уставни реформи поддржани од САД и ЕУ, со т.н. „Априлски пакет“ од 2006 и преговорите од Бутмир 2009, кои содржеа мала, но не занемарлива реорганизација преку споделени државно-ентитетски овластувања и јакнење на државната власт (Sasso, 2016: 2). Реформите од 2006, на пример, предвидуваа амандмани на параграфите 1, 2, 3, 4 на членот II од Уставот, кои се реферираа на човековите права. Новиот параграф 1.с се однесуваше на фундаменталните права и слободи гарантиран од Уставот и правата гарантирани од договори и конвенции кон кои БиХ пристапила и ги потпишала. Параграфот 3 беше насловен како „Каталог на права и слободи“ во кој беа содржени три листи на права и слободи – фундаментални; граѓански и политички; и економски, социјални и културни. Одредбите беа изготвени на синтетички начин, не многу поразличен од набројувањето на правата во Дејтонскиот договор, а дополнително некои одредби беа подобро артикулирани, иако беа изготвени во општи и нејасни термини. Независно од ваквиот амбициозен каталог, Венецијанската комисија сметаше дека државата БиХ нема капацитет да го гарантира и имплементира (Montanari, 2016: 118-119).

Сите овие иницијативи имаа за цел да ги амортизираат негативните последици од ДМД, чиј концепт за индивидуални човекови права легитимираа етничка хомогенизација и заштита на човековите права базирани на колективниот идентитет. Независно од фактот што овој Договор беше ефективна алатка за приведување кон крај на вооружените дејствија, сепак, тој ги зацементира етничката хомогенизација и поделбата во екстремно комплицираниот босански социјален, политички и културен живот (Abazović & Seizović, 2007: 26-27). Овие размислувања се на линија на тезата на британскиот дипломат Педи Ешдаун, воедно и поранешен Висок претставник на меѓународната заедница во БиХ, дека ДМД „беше врвен договор за крај на војната, но многу лош договор да се направи држава“. Четврт век по Дејтон, оваа констатација и понатаму е релевантна за БиХ, вклучително и во поглед на прашањето како босанската држава ги штити и унапредува човековите права и основни слободи, каде се покажаа доста аномалии и слабости.

Користена литература

- [1] 34th Session (2019). *Submission to the UN Universal Periodic Review of Bosnia and Herzegovina*.
- [2] Abazović, D; Seizović, Z (2007). *Country specific report: conflict settlement agreement Bosnia*, in *Human and Minority Rights in the Life Cycle of Ethnic Conflict*, European Academy Bozen – Bolzano.
- [3] Ademović, N; Marko, J; Marković, G (2012). *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Fondacija Konrad Adenauer.
- [4] CERD (2015), *Zaključna zapažanja o Devetom i Jedanaestom periodičnom izvještaju Bosne i Hercegovine*, CERD/C/BIH/ CO/11, 15. maj 2015. godine.
- [5] Claridge, L (2010). *Briefing: Discrimination and Political Participation in Bosnia and Herzegovina: Sejdic and Finci v. Bosnia and Herzegovina*, Minority Rights Group International, Available from <http://minorityrights.org/wp-content/uploads/old-site-downloads/download787-Briefing-Paper-Discrimination-and-political-participation-in-Bosnia-and-Herzegovina.pdf>. [19 May 2016].
- [6] Dümmel, K (2015). *Positives and Negatives Dayton Peace Agreement 20 Years On*, Kas International Report 8.
- [7] Gavrić, S; Banović, D; Barreiro, M (2013). *The political system of Bosnia and Herzegovina Institutions – Actors – Processes*, Sarajevo, Sarajevo Open Center.
- [8] Gélard, P (1995). *Actualité constitutionnelle en Europe de l'Est*, 24 *Revue française de droit constitutionnel*.
- [9] Jensen, S (2018). *Foreword*, *The Universal Human Rights Challenges in a Transforming Europe – Perspectives from Then and Now*, *Human Rights Review* Vol.2, pp. 9-17.
- [10] Kempin Reuter, T (2012). *Including Minority Rights in Peace Agreements: A Benefit or Obstacle*

- to Peace Processes after Ethnic Conflicts?* International Journal on Minority and Group Rights 19, pp. 359-397.
- [11] Krause, Ch; Batarilo, A (2008). *Menschenrechte stärken – Restrukturierung der Institutionen der Ombudsleute in Bosnien-Herzegowina*: www.kas.de/wf/doc/kas_13854-544-1-30.pdf, Accessed on June 13, 2013.
- [12] Климовски, С; Дескоска, Р; Каракамишева, Т (2012). *Уставно право и Политички систем*, Скопје, Просветно дело.
- [13] Lijphart, A (1977). *Democracy in plural societies a comparative exploration*, New Haven, Yale University Press.
- [14] Minority Rights Group International (2015). *Collateral Damage of the Dayton Peace Agreement: Discrimination Against Minorities in Bosnia and Herzegovina, Twenty Years On*, Commissioning Editor: Peter Grant.
- [15] Montanari, L (2016). *Constitution and Human Rights Protection*, Proceedings of the Conference Twenty years after Dayton. The Constitutional Transition of Bosnia and Herzegovina, pp. 113-121.
- [16] Moratti, M; Sabic-El-Rayess, A (2009). *Transitional Justice and DDR: The Case of Bosnia and Herzegovina*, Research Unit, International Center for Transitional Justice.
- [17] Sadović, K; Freeman-Woolpert, S (2018). *The Post-Dayton Dilemma*, The Universal Human Rights Challenges in a Transforming Europe – Perspectives from Then and Now, Human Rights Review Vol.2, pp. 25-37.
- [18] Sasso, A (2016). *Peace and Ethnocracy: Twenty Years after Dayton*, Peace in Progress, Bombarded Cities.
- [19] Sloan, J (1996). *The Dayton Peace Agreement: Human Rights Guarantees and their Implementation*, 7 EJIL pp. 207-225.
- [20] Tadić, M (2001). *Primjena Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama u Bosni i Hercegovini*, Okrugli sto Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 15. i 16. novembar 2001. godine.
- [21] Trnka, K; Tadić, M; Dmičić, M (2005). *Zehn Jahre Implementierung von Dayton – Der Weg Bosnien und Herzegowinas in eine Europäische Zukunft*, Sarajevo, Banja Luka.
- [22] Turkušić, E (2009). *Ljudska prava u kontekstu političkog sistema*. U S. Gavrić, D. Banović i Ch. Krause (Ed.), *Uvod u Politički sistem Bosne i Hercegovine – Izabrani Aspekti*, Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija Konrad Adenauer, Predstavništvo u Bosni i Hercegovini, str. 85-116.
- [23] Ustav Bosne i Hercegovine. Sarajevo. OHR, Office of the High Representative.
- [24] Vehabović, F (2006). *Odnos Ustava Bosne i Hercegovine i Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Sarajevo, ACIPS.
- [25]. Weston, B. H (1992). *Human Rights*, in R. Claude and B. H. Weston (eds.), *Human Rights in the World Community – Issues and Actions*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- [26] Wise, L (2017). *Bosnia-Herzegovina – Case Study*, University of Edinburg